

ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΚΑΙ

ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

«Τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστὶν τε καὶ εἶναι»
ΠΑΡΜΕΝΙΔΗΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΤΕΥΧΟΥΣ

1) ΜΕΛΕΤΑΙ

- Ραφαήλ Δήμου.— Περί τοῦ ὄντος κατὰ Πλάτωνα
 Jos. Gottf. Greiner.—Τὰ θεμελιώδη ἠθικοπαιδαγωγικά ζη-
 τήματα τῆς σημερινῆς ἐποχῆς
 Μ. Δ. Στασινοπούλου.— Ἡ περὶ θεσμοῦ θεωρία τοῦ Ηαυριου
 Ι. Θ. Κακριδῆ.— Ἑλληνικὴ κλασσικὴ παιδεία

2) ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

- Εὐχαρη Σαρκοπούλου.— Τὸ ἀγαθὸ στὸ Γοργία
 Βιβλιογραφία

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
 ΤΥΠΟΙΣ: Κ. Σ. ΠΑΠΑΔΟΓΙΑΝΝΗ
 ΨΑΡΡΩΝ 41
 1936

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
 ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΛΑΣΣΙΚΗ ΠΑΙΔΕΙΑ

Υ Π Ο

Ι. Θ. ΚΑΚΡΙΑΝ

Για τὴν ἑλληνικὴν κλασσικὴν παιδείαν ἔκαμα δύο ὁμιλίαις τὸν περασμένον χειμῶνα στὴ Μακεδονικὴ Ἐκπαιδευτικὴ Ἑταιρεία τῆς Θεσσαλονίκης· μετὰ τὸ ἴδιον θέμα μίλησα καὶ στὴ Φοιτητικὴ Δέσχη τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Στὴν πρώτη διάλεξιν ζήτησα ν' ἀντικρούσω τὸ πρόβλημα γενικά, στὴ δεύτερην νὰ παρουσιάσω τὸν ἀθηναῖο πολίτη τοῦ ἵου αἰῶνα, ὅπως τὸν μυθοποιεῖ ὁ Θουκυδίδης στὸν Ἐπιτάφιο τοῦ β' βιβλίου του. Ἐδῶ τυπώνεται μόνο τὸ γενικὸ μέρος· τὸν μῦθον τοῦ ἀθηναίου τὸν ἀναλύω στὴν ἔκδοσιν τοῦ Ἐπιταφίου, πὸν ἐλπίζω νὰ εἶναι σὲ λίγους μῆνες ἕτοιμη.

Ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς κλασσικῆς παιδείας θὰ βασανίζει τὸ φιλόλογο σ' ὅλην τὴν ζωὴν καὶ ἀκόμα ὅτι ὅσο περισσότερο θὰ πλουτίζει τὴν πεῖρα του, τόσο καὶ πρὸ βαθιὰ καὶ γόνιμα θὰ τὸ ἀντικρούζει, εἶναι βέβαιον. Ὡστόσο τοὺς δισταγμοὺς, ἂν ἄξιζε ν' ἀφήσω νὰ γίνῃ μετὰ τὴν μελέτη αὐτὴν σὲ πλατύτερους κύκλους γνωστὴ ἢ σημερινῇ μου θέσιν μπροστὰ στὸ πρόβλημα τῆς κλασσικῆς παιδείας χωρὶς νὰ περιμένω ἕνα καλύτερον δούλεμα τῶν προβλημάτων τῆς σὲ κατοπιναῖα χρόνια, τοὺς δισταγμοὺς αὐτοὺς τοὺς νίκησε στὸ τέλος ἡ ἴδια σκέψιν, πὸν με εἶχε πείσει νὰ κάνω τὶς δύο μου ὁμιλίαις· εἶναι τόσο ἄμεση σήμερον ἡ ἀνάγκη γιὰ μιὰ βαθύτερη καὶ σωστότερην θεμελίωσιν τῆς κλασσικῆς παιδείας στὴν Ἑλλάδα, ὥστε νὰ μὴν ἔχει τὸ δικαίωμα ν' ἀναβάλῃ ὅποιος κάτι ἔχει νὰ πεῖ γι' αὐτήν. Ξεχωριστὰ ὁ σημερινὸς ἀκαδημαϊκὸς φιλόλογος πρέπει νὰ μὴν ξανακάνῃ τὸ βαρὺ λάθος τῶν πρὸ παλιῶν καὶ νὰ μὴ τοῦ φύγει οὔτε γιὰ μιὰ στιγμὴ ἀπὸ τὸ νοῦ, ὅτι ἡ φιλολογία δὲν εἶναι μόνο τὸ ἀντικείμενον τῆς ψυχρῆς τοῦ ἔρευνας, ἀλλὰ καὶ ἡ βάση τῆς μόρφωσιν τῶν νέων γενιῶν στὴν πατρίδα του.

Ἀπὸ διάφορους λόγους προτίμησα νὰ κρατήσω τὸν τύπον τῆς ὁμι-

λίας ἀμετάβλητο κι' ἔτσι παράλειψα κάθε παραπομπή σὲ ξένη μελέτη. Κάνω μιὰ μόνο ἑξαίρεση, γιὰ ν' ἀναφέρω ἓνα ὄνομα, τοῦ φιλολόγου ἐκείνου, πὸν ἡ ἀνθρωπιστικὴ κίνηση τοῦ χρωστᾷ τὴν ἀναγέννησίν της μετὰ τὸν εὐρωπαϊκὸ πόλεμο ὄχι μοναχὰ στὴ Γερμανία, τοῦ *Werner Jaeger*. Στὸ τελευταῖο του βιβλίο μὲ τὸν ἑλληνικὸ τίτλο «Παιδεία» παρουσιάζεται θανμαστὰ ἀναπτυγμένη σὲ ὄλο της τὸ πλάτος ἡ σημασία τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου γιὰ τὸ σημερινὸ ἄνθρωπο.

Πολλὰ προβλήματα τῆς κλασικῆς παιδείας ἀφῆκα ὄλως διόλου ἀνεξέταστα. Στὰ στενὰ πλαίσια μιᾶς ὀμιλίας ἓνα τόσο πλατὺ θέμα δὲ μποροῦσε νὰ ἐξαντληθῆ. Ἔτσι στὸ ἐρώτημα, ποιά ἡ σημασία τῆς λατινικῆς φιλολογίας εἰδικά, ἔπειτα ἂν τὸ κλασσικὸ γυμνάσιο γιὰ νὰ μπορέσει νὰ δώσει πραγματικοὺς καρποὺς χρειάζεται νὰ περιοριστεῖ, στὸ πρόβλημα τῆς ἐκλογῆς τῶν κλασσικῶν στὸ σχολεῖο καὶ στὸ Πανεπιστήμιο καὶ σὲ ἄλλα πολλὰ δὲ θὰ βρεῖ κανεὶς καμμιάν ἀπάντηση σὲ σελίδες πὸν ἀκολουθοῦν. Ἀκόμα θὰ εἶναι μερικοὶ ἀναγνώστες, πὸν θὰ θελήσουν νὰ τοὺς δινόταν μαζὶ ἓνα συγκεκριμένο παράδειγμα ἑρμηνείας ἑνὸς κλασσικοῦ σύμφωνα μὲ τὶς γενικὲς ἀρχές, πὸν ἀναλύονται στὴ μελέτη αὐτή. Ἡ τελευταία ἔλλειψη θ' ἀναπληρωθῆ ἔλπίζω μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ Ἐπιταφίου. Γιὰ τ' ἄλλα προβλήματα ἴσως μοῦ δοθεῖ ἄλλοτε ἡ εὐκαιρία νὰ μιλήσω.

Τὸ θέμα τῆς ὀμιλίας αὐτῆς εἶναι ἡ κλασσικὴ παιδεία, ὄχι τόσο ποῖος ἐστάθηκε ὁ δρόμος της ὡς τώρα στὴν Ἑλλάδα, ὅσο ποῖος πρέπει νὰ γίνεῖ ἀπὸ δῶ κι' ἔμπρός, ποιά δηλαδὴ θέση πιστεύω πὸς πρέπει νὰ πάρει ἡ μελέτη τῶν ἀρχαίων κλασσικῶν, ξεχωριστὰ τῶν Ἑλλήνων, μέσα στὴν προοπτικὴ, πὸν συνειδητὰ καταβάλλει τὸ ἔθνος, νὰ τραβήξει μπροστὰ γιὰ δρόμους πὸν πνευματικοὺς καὶ πὸν εὐτυχισμένους.

Πόσο βαθὺ καὶ πολύπλοκο εἶναι τὸ πρόβλημα γιὰ τὴ μορφωτικὴ ἀξία τοῦ ἀρχαίου κόσμου, εἶναι κάτι πὸν τὸ νιώθει περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον ὁ ὀμιλητής. Γι' αὐτὸ ἔχει κι' ὄλη τὴν ἐπίγνωση τῆς εὐθύνης πὸν τὸν βαραίνει τὴ στιγμὴ αὐτή. Γιατὶ τὸ ξέρει καλά· γιὰ νὰ μεταδώσει κανεὶς μιὰ πίστη στοὺς ἄλλους, χρειάζεται τὴν πίστη αὐτὴ νὰ τὴν ἔχει κερδίσει ὁ ἴδιος πρῶτα μέσα του ὕστερα ἀπὸ ἓναν ἀγῶνα ὄχι μόνο πολύμοχθο ἀλλὰ καὶ πολύχρονο. Ἔτσι γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς κλασσικῆς παιδείας, πὸν θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ ἐδῶ, δὲ φτάνει βέβαια

νά επαναλάβει κανείς ξένες γνώμες και νά στηριχτεί στο έπιχείρημα, πού τόσες φορές σέ περασμένα χρόνια άκούστηκε στον τόπο μας: τήν ώρα πού όλοι οί λαοί και οί καιροί τιμοῦν και δοξάζουν τις κλασσικές γλώσσες και φιλολογίες κι' όλα τά πολιτισμένα εὐρωπαϊκά ἔθνη κρατοῦν πάντα τὸ κλασσικό γυμνάσιο, πῶς εἶναι δυνατὸ νά τὸ ἀπαρνηθοῦμε μεῖς, οἱ νεώτεροι Ἕλληνες, οἱ πιὸ φυσικοὶ κληρονόμοι τῶν παλιῶν προγονικῶν θησαυρῶν. Εἶπα πῶς ἓνα τέτοιο έπιχείρημα δέ μπορεῖ νά ἔχει καμμιάν ἀξία· γιατί με τὸν τρόπο αὐτὸ τήν ἐκλογή ἑνὸς μορφωτικοῦ ιδανικοῦ παύει νά τήν ὀρίζει μιὰ συνειδητή, ὕστερα ἀπὸ σκληρὸ προσωπικὸ ἀγῶνα κερδισμένη πίστη. Κι' ἓνα ιδανικὸ με στήριγμα τήν πίστη τῶν ἄλλων ἔχει πάντα πολὺ σαθρὴ βίαση και πέφτει με τὸ πρῶτο φύσημα τῆς ἀμφιβολίας.

Γιὰ νά μπορέσει κανείς νά ἐξαντλήσει τὴ σημασία, πού ἔχει ἡ ἑλληνικὴ παιδεία σάν ἀγαθὸ μορφωτικό, πρέπει τὴ δύναμή της νά τήν ἔχει ὁ ἴδιος πρῶτα χαρεῖ· νά ἔχει καιρὸ πολὺ παλέψει νά ὑψωθεῖ ὡς τις κλασσικές μορφές τῆς τέχνης και τῆς ἱστορίας και νά τις κάνει δικές του. Ἀκόμα νά ἔχει ἀρκετὲς φορές ζήσει τὴ μεγάλη χαρὰ νά ἰδεῖ στο νέο πού μορφώνεται, πῶς ἡ ἀδιάκοπη ἐπαφή με τὸν ἀρχαῖο κλασσικὸ τοῦ καταυγάζει ξαφνικά μιὰ μέρα τήν ψυχὴ μ' ἓνα φῶς, πού ὅταν μιὰ φορὰ ἀνάψει δὲν εἶναι νά σβύσει ποτέ. Χρόνια και χρόνια χρειάζεται νά δοκιμάζει κανείς ἔτσι στον ἑαυτὸ του και στους ἄλλους πάνω τήν πίστη του και νά δοκιμάζεται ἀπ' αὐτή. Μοναχὰ ἀπὸ τὸ φιλόλογο, πού ἔχει ζήσει τὸν ἀγῶνα μιᾶς ζωῆς ὀλοκλήρης κι' ὠρίμασε στήν ψυχὴ του μέσα ἡ πείρα πολύχρονη και πολυδοκιμασμένη, μοναχὰ ἀπ' αὐτὸν θά μπορέσει ν' ἀκουστεῖ μιὰ ὅσο γίνεται πιὸ ὀλοκληρωμένη και θεμελιωμένη 'ὀμολογία πίστεως' στα κλασσικά ιδανικά.

Κι' ὅμως τήν ώρα πού τὰ ιδανικά αὐτὰ κυνηγημένα ἀπὸ τοὺς ἐχτροὺς και, τὸ πιὸ θλιβερὸ, παραξηγημένα ἀπὸ τοὺς φίλους παίρνουν και κλονίζονται και δὲν ἀκούονται σὲ λαοὺς μικροὺς ὅπως ὁ δικός μας πολλὲς φωνές, πού νά ζητήσουν νά δώσουν στήν κλασσικὴ παιδεία τὸ πραγματικό της νόημα, τέτοιες ὥρες ποιός πού ἀγάπησε και πίστεψε στους κόσμους αὐτοὺς δέ θά νιώσει νά τὸν βαραίνει τὸ χρέος, ἄσχετα με τὴ μικρὴ ἢ τὴ μεγάλη του πείρα, νά βγεῖ και νά τοὺς ὑπερασπίσει μπροστὰ στους ἐχτροὺς και μπροστὰ στους φίλους, πού τήν ἀδέξια

προστασία τους εἶναι γιὰ νὰ τὴ φοβᾶται κανεὶς πολὺ πρὸ πολὺ ἀπὸ τὴν ἐπιβουλή τῶν ἀντιπάλων;

Ὅταν πρὶν ἀπὸ ἑκατὸ χρόνια τὸ ἔθνος ξαναγεννημένο ὄριζε τὴ μελέτη τῶν ἀρχαίων κλασσικῶν σὰν τὸ κύριο θεμέλιο γιὰ τὴ μόρφωση τῶν νέων του, ἀκολουθοῦσε ὄχι μοναχὰ τῶν ξένων λαῶν τὸ παράδειγμα, ἀλλὰ καὶ μιὰ παράδοση, ποὺ κρατοῦσε χιλιάδες χρόνια. Ἀπὸ τὸν 6. π.Χ. αἰῶνα ὁ Ὅμηρος διαβάζεται στὰ σχολεῖα τῶν Ἑλλήνων. Ἀκριβῶς ἡ συναίσθησις, ποὺ κρατήθηκε ζωντανὴ πάντα στὴ φυλὴ, ὅτι ἡ καταγωγή της τὴν ἔδενε σφιχτὰ μὲ τὴν παλιὰ Ἑλλάδα, ἡ ἐπίγνωσις ὅτι συνεχίζει μιὰ πολὺ μεγάλη καὶ δοξασμένη ἱστορία, αὐτὴ ἦταν ποὺ μαζὶ μὲ τὴ θρησκευτικὴ πίστις κράτησε τὸν Ἕλληνα ξυπνὸ τὰ σκοτεινὰ χρόνια τῆς σκλαβιάς. Τώρα ποὺ ἄρχιζε μιὰ καινούργια περίοδος, τὸ ἔθνος ξαναγύριζε στοὺς παλιοὺς κλασσικοὺς, ποὺ τοὺς ἔνιωθε δικούς του, καὶ τοὺς ζητοῦσε νὰ τοῦ παρασταθοῦν γιὰ μιὰ δεύτερη νίκη, τὴ νίκη πάνω στὴν πνευματικὴ τώρα σκλαβιά. Γιὰ τὴν πνευματικὴ του λευτεριά εἶχε ν' ἀγωνιστεῖ ἀπὸ δῶ κι' ἔμπρὸς τὸ ἔθνος κι' αὐτὸ ποὺ περίμενε ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους ἦταν ὁ λόγος τους, ὁ μῦθος τους, ἡ τέχνη τους, ἡ πολιτεία τους - ὅλα νὰ τοῦ σταθοῦν ὁδηγοὶ γιὰ νὰ πλάσει τὸ δικό του λόγο καὶ τὸ μῦθος καὶ τὴν τέχνη καὶ τὴν πολιτεία, μὲ δυὸ λόγια γιὰ νὰ πλάσει τὸν νεοελληνικὸ κόσμον ἂν γινόταν τὸ ἴδιο μεστὸ καὶ πλούσιο ὅπως ὁ παλιός.

Κούφια μιὰ τέτοια λαχτάρα; Κάθε ἄλλο! Τί μπορεῖ νὰ σταθεῖ πρὸ γόνιμο σ' ἓνα λαό, ποὺ τὸν διαπερνάει ἔντονα ὁ πόθος τοῦ ξαναγεννημοῦ, ἀπὸ τὴν ἀναδρομὴ σὲ μιὰ κλασσικὴ ἐποχὴ, ποὺ ἔζησε ἄλλοτε, ὅταν μάλιστα ἡ κλασσικὴ αὐτὴ ἐποχὴ δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ; Εἶναι ἀλήθεια, ὅτι τὸν πόθος αὐτὸν τὸ ἔθνος δὲν εἶχε ξεκαθαρίσει μέσα του μὲ ποιὸν τρόπο θὰ ἔπρεπε νὰ ἀγωνιστεῖ νὰ τὸν κάνει πραγματικότητα· τὸν ἀρχαῖο κόσμον τὸν ἀντίκρουζε μ' ἓναν ἀτέλειωτο θουασμό, ἀπλοϊκὸ πάντα, κι' αὐτὸ ποὺ νόμιζε, ὅτι ἄξιζε νὰ πάρει ἀπὸ τοὺς κλασσικοὺς, ἔδειχνε σκέψη ξάβαθη κι' ἐπιπόλαιη. Ἡ πίστις του στηριζόταν πρὸ πολὺ στὸ αἶσθημα παρὰ στὸ λόγο. Δὲ σημαίνει ἔφτανε ἡ πίστις· ἡ πίστις, ὅτι τὴν πνευματικὴ του λευτεριά ἔπρεπε νὰ τὴν περιμένει ἀπὸ τοὺς παλιοὺς κλασσικοὺς του. Ἀπὸ δῶ κι' ἔμπρὸς

τὴν εὐθύνη τὴν εἶχε ἄλλοις, αὐτὸς ποὺ τὸ ἔθνος τοῦ ἐμπιστευόταν τοὺς νέους νὰ τοὺς μορφώσει μὲ τὴν κλασσικὴ παιδεία· τὴν εὐθύνη τὴν εἶχε ὁ φιλόλογος. Καὶ σὰ γυμνασιακὸς καὶ σὰν ἀκαδημαϊκὸς λειτουργός, καὶ σὰ δάσκαλος καὶ σὰν ἐπιστήμονας δικό του χρέος ἦταν τώρα πιά νὰ κοιτάξει τὴν πίστη αὐτῆ ποὺ ζοῦσε τὸ ἔθνος πῶς θὰ τὴν δικαίωνε δίνοντας στὶς κλασσικὲς σπουδὲς ἓνα περιεχόμενο οὐσιαστικὰ μορφωτικό.

Ἐνας αἰῶνας πέρασε ἀπὸ τότε· ἡ πίστη μας στὴ μορφωτικὴ δύναμη τῆς κλασσικῆς παιδείας πάει νὰ σβύσει ὅπως διόλου. Μπορεῖ ἀπ' ὅπου ἄλλοῦ, μόνο ἀπὸ τὸ κλασσικὸ γυμνάσιο δὲ φαίνεται νὰ πριμένει τὴ μόρφωσή του τὸ ἔθνος πιά. Γι' αὐτὸ καὶ διστάζει ἂν ἀξίζει νὰ δίνει γιὰ λειτουργοὺς τῆς παιδείας του τοὺς πιὸ πλούσιους σὲ ζωὴ καὶ σκέψη νέους του, μιὰ καὶ δὲν περιμένει νὰ κερδίσει ἀπὸ δῶ τοὺς πιὸ φτωχοὺς ὁδηγούς του. Ἐκεῖνο ποὺ κρατᾶει τὸ γυμνάσιο στὴ ζωὴ εἶναι πιὸ πολὺ ἡ ἀδράνεια καὶ ἡ ντροπὴ μπροστὰ στοὺς ξένους λαοὺς παρὰ ἡ πίστη στὴν ἀξία του. Ἐτσι ἦρθε ἡ ἴδια ἡ πολιτεία ἐδῶ καὶ λίγα χρόνια καὶ κατάργησε τὴ μιὰ ἀπὸ τὶς δύο κλασσικὲς γλῶσσες, τὰ λατινικά, κι' ἀκόμα ἔδωσε τὸ δικαίωμα στοὺς διπλωματούχους μιᾶς ἄλλης ἐντελῶς ἐπιστήμης νὰ διδάσκουν τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά, γιὰ εἶναι φυσικὰ τῆς γνώμης, πὼς οὔτε κι' ἀπὸ αὐτὰ ἔχουμε νὰ περιμένουμε μεγάλα πράγματα.

Ἡ ἀμφιβολία αὐτὴ γιὰ τὴ σημασία τῆς κλασσικῆς παιδείας δὲν πηγάζει ἀπὸ μιὰ μόνο ἀποκλειστικὰ ἀφορμὴ. Εἶναι βέβαια καὶ οἱ ἀνάγκες τῆς χώρας καὶ τῆς ἐποχῆς. Ἐτσι μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ ὡς ἓνα σημεῖο ἡ ἀντίδραση, ποὺ βρίσκουν οἱ θεωρητικὲς γενικὰ σπουδὲς στὴ Μακεδονία. Κάθε τόσο τὰ Ἐπιμελητήρια καὶ τὰ διάφορα σωματεῖα βγαίνουν μὲ ψηφίσματα καὶ ὑπομνήματα καὶ τονίζουν, ὅτι εἶναι ποὺ χρειάζεται ἡ Μακεδονία εἶναι ἓνα πολυτεχνεῖο καὶ πραχτικὲς σχολές, γεωργικὲς καὶ τεχνικὲς, ὄχι κλασσικὰ γυμνάσια καὶ φιλοσοφικὲς πανεπιστημιακὲς σχολές. Κι' ὅμως ὁ κύριος λόγος, ποὺ τὸ κλασσικὸ γυμνάσιο κλονίζεται, εἶναι ἄλλος, ἐσωτερικὸς, ὄχι ἐξωτερικὸς. Εἶναι ποὺ ἓναν αἰῶνα τώρα δὲν ἐπαλήθευσε καθόλου τὶς ἐλπίδες, ποὺ τὸ ἔθνος στήριξε πάνω σ' αὐτό. Ἡ συναναστροφή μας μ' ἓνα λαὸ μεγάλο πολὺ λίγο κατόρθωσε νὰ μᾶς μορφώσει. Ὅλο καὶ πληθαίνει τὸ παράπονο,

ὅτι ἀπὸ τὸ κλασσικὸ γυμνάσιο οἱ νέοι βγαίνουν ὄχι μοναχὰ ἀπροετοίμαστοι γιὰ τὶς πραχτικὲς ἀνάγκες τῆς ζωῆς, μὰ καὶ χωρὶς κὰν τὴν ἱκανότητά νὰ διατυπώνουν καὶ τὰ πιὸ ἀπλὰ διανοήματά τους λογικὰ καὶ καθαρὰ. Καὶ νὰ σκεφτεῖ κανεὶς, ὅτι ἡ ἐπάρκεια γιὰ τὴν καθαρὴ γλωσσικὴ διατύπωση οὔτε εἶναι κάτι ποὺ μοναχὰ ἀπὸ τὸ κλασσικὸ γυμνάσιο μπορεῖ νὰ κερδηθῆῖ οὔτε τοῦ κλασσικοῦ γυμνασίου τὸν κύριο σκοπὸ ἀποτελεῖ. Τὰ μεγάλα αἰτήματα, ποὺ πρέπει νὰ ἔχουμε ἀπὸ ἓνα ἀνθρωπιστικὸ γυμνάσιο, εἶναι νὰ χαρίσει στὸν τρόφιμό του ἓναν ὠρισμένο πλοῦτο ψυχῆς καὶ νοῦ, νὰ τὸν κάνει νὰ νιώθει κάποιον δέος μπροστὰ στὰ μεγάλα προβλήματα τῆς ζωῆς καὶ τέλος νὰ κρατήσῃ μέσα του ξυπνὴ πάντῃ τὴ λαχτάρῃ τῆς τελείωσης, ὅποιο δρόμο κι' ἂν εἶναι νὰ πάρῃ.

Τὰ αἰτήματα αὐτὰ ἐξάπαντος δὲν τὰ ἐκπληρώνει τὸ νεοελληνικὸ κλασσικὸ γυμνάσιο. Ἔτσι ἡ γνώμη, τί ὠφελεῖ νὰ ἐπιμένουμε σ' ἓναν σχολικὸ τύπο, ποὺ ἡ πράξις ἑκατὸ χρόνων τώρα τὸν ἔδειξε ὅλως διόλου στεῖρο, ἀκούεται ὅλο καὶ πιὸ συχνά. Στὸ τέλος ἔφτασε κι' ὁ ἴδιος ὁ φιλόλογος νὰ κλονιστεῖ γιὰ τὴ σημασία τῆς προσπάθειάς του. Ἐνας αἰῶνας ἀποτυχίας νιώθει νὰ πλακώνει βαρῖα τοὺς ὄμους του. Συνεχίζει τὴ διδασκαλία τῶν κλασσικῶν τὶς πιὸ πολλὰς φορὰς ὄχι γιὰ πιστεύει, πὼς μὲ κείνους εἶναι δυνατὸ ποτὲ νὰ μορφώσῃ ψυχές, παρὰ γιὰ τὸν ἐπιβάλλει τὸ πρόγραμμα τῆς πολιτείας. Κι' ἔτσι μὲ τὴ συναίσθηση αὐτὴ μιᾶς προσπάθειας ἄγονης καὶ ἀχρηστης καταντᾷ νὰ ἰδεῖ τὸ λειτούργημά του σὰν ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἄχαρᾶ καὶ κουραστικὰ βιοποριστικὰ ἐπαγγέλματα.

Ἔστερα ἀπὸ ὅλα αὐτὰ δὲν εἶναι καὶ πολὺ παράξενο, ἂν τὸ ἔθνος ἔρχεται μιὰ στιγμὴ κι' ἀμφιβάλλει, ἂν ἀξίζει νὰ συνεχίσει ἓναν πειραματισμό, ποὺ τὸν φοβᾷται ἄσκοπο πὰ καὶ παράλογο. Γιατὶ κι' ἂν ἀκόμα παραδεχτοῦμε, ὅτι ἡ κλασσικὴ παιδεία σὲ μιὰ ἰδανικὴ τῆς ἐφαρμογὴ μορφώνει πραγματικά, ἢ πιστοποίηση, ὅτι στὴν Ἑλλάδα δὲν ἔχουμε ὅπως φαίνεται τὴ δύναμη νὰ τῆς δώσουμε τὸ πραγματικὸ τῆς νόημα, ἢ πιστοποίηση αὐτὴ εἶναι ἀρκετὴ, θὰ ἔλεγε κανεὶς, νὰ δικαιολογήσῃ τὴν κατάργησιν τοῦ κλασσικοῦ γυμνασίου στὸν τόπο μας.

Ἡ γνώμη αὐτὴ εἶναι τὴν ἴδια ὥρα καὶ σωστὴ καὶ σφαλερὴ. Ὅποιος γυρίζει πίσω καὶ βλέπει, πόσο φτωχὰ σταθῆκαν τ' ἀποτελέσματα τῆς

κλασσικῆς παιδείας ὡς σήμερα στήν Ἑλλάδα, εἶναι φυσικὸ ν' ἀπελπίζεται καὶ νὰ ζητάει μιὰ λύση ριζική. Κι' ὅμως ἂν πειστοῦμε ὅτι οἱ κλαστικοί, ὅταν τοὺς ἂν ικρῦσουμε σωστά, εἶναι μιὰ δύναμη μορφωτικὴ ξεχωριστὰ πολύτιμη, δὲν εἶναι πιὸ φρόνιμο ἀντὶ ἀπὸ τὴν τυφλὴ λατρεία τῶν περασμένων γενιῶν νὰ πέσουμε ἀμέσως σὲ μιὰ τυφλὴ ἄρνηση, νὰ κοιτάξουμε μήπως ἡ κερδισμένη ὡς τώρα πεῖρα μπορέσει καὶ μᾶς δείξει τὸ δρόμο ἀπὸ δῶ κι' ἔμπρὸς γιὰ ἓνα πραγματικὰ ἀνθρωπιστικὸ σχολεῖο; Ἀντίθετα μὲ τοὺς ἀπαισιόδοξους, πού ἡ ἀναδρομὴ στήν ἱστορία τοῦ κλασσικοῦ γυμνασίου μας ὡς σήμερα τοὺς κάνει ν' ἀπελπίζονται καὶ γιὰ τὸ μελλοντικὸ μας γυμνάσιο, ἂν δὲν ἀξίζει πιὸ πολὺ νὰ ζητήσουμε ἀπὸ τὰ περασμένα νὰ μᾶς βοηθήσουν θετικὰ γιὰ ἓνα καλύτερο θεμέλιωμα, ὄχι ἀρνητικὰ γιὰ ἓνα ξεθεμέλιωμα.

Τέτοιες ὥρες εἴμαστε ἀναγκασμένοι προτοῦ ζητήσουμε νὰ καθορίσουμε τὸ δρόμο, πὺν πρέπει νὰ πάρουμε, νὰ μελετήσουμε τὸ δρόμο, πὺν πήραμε ὡς σήμερα καὶ πὺν δὲν ἦταν βέβαια ὁ σωστός, ἀφοῦ δὲ μᾶς ὀδήγησε ἐκεῖ πὺν θέλαμε. Μιὰ τέτοια ἀναδρομὴ μᾶς τὴν ἐπιβάλλει ἡ λαχτάρα ὀδηγημένοι ἀπὸ τὸ χτές νὰ κερδίσουμε ἓνα πιὸ φωτεινὸ αὔριο, ὄχι ἡ χαιρέκακη ἐπιθυμία ν' ἀρνηθοῦμε τὸ ἔργο τῶν πιὸ παλιῶν. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ὅμως μποροῦμε στήν πεῖρα πὺν μᾶς χαρίζει ἡ ἀναδρομὴ αὐτὴ νὰ δώσουμε ἀμέσως θετικὴ μορφὴ· ἀντὶ ν' ἀναφέρουμε τί σφάλματα ἔγιναν ἄλλοτε κι' ἀπὸ ποιούς ἐσωτερικοὺς κι' ἐξωτερικοὺς τυχόν λόγους, νὰ ἴδοῦμε πιὸ καλὰ τί πρέπει ἔμεῖς σήμερα νὰ κάνουμε καὶ τί νὰ ἀποφύγουμε, ὀδηγημένοι ἀπὸ τὴν παλιὰ πεῖρα καὶ φτερωμένοι ἀπὸ καινούργιες λαχτάρεις πιὸ πνευματικές. Ἔτσι ἡ κρίση τῶν περασμένων χάνει τὸν ἐπικριτικὸ τῆς ἄγνοια καὶ ἄχαρο χαραχτήρα.

Μπροστά μας ἡ δημιουργία ἑνὸς λαοῦ μεγάλου. Μέσα σὲ λίγους αἰῶνες ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα εἶχε τὴ δύναμη νὰ πλάσει ἓναν ὀλόκληρο κόσμον σὲ μιὰν ὑπέροχη λαμπρότητα: γλῶσσα καὶ μῦθος καὶ τέχνη καὶ ποίηση καὶ ἱστορία καὶ φιλοσοφία - ὅλα σὲ κλασσικὴ τελειότητα. Ἀπὸ ἓναν λαό, πὺν οἱ θεοὶ του τὸν εὐλόγησαν καὶ μπόρεσε νὰ βαστάξει τὸν πόνο μιᾶς τόσο μεγάλης δημιουργίας σὲ πεντακόσια μέσα χρόνια, τί μποροῦν νὰ διδαχτοῦν οἱ γενιές τῶν ἀνθρώπων, πὺν ἀκολουθοῦν καὶ πὺν ἔχουν κάθε μιὰ τὸ δικό της τὸν πόνο νὰ ζήσει μὲ τὴ λίγη

εἴτε τὴν πολλὴν ἀντοχή, ποὺ τῆς ἐχάρισε ὁ δικός της ὁ θεός;

Προτοῦ ὀδηγήσει τοὺς νέους στὸν κλασσικὸ κόσμο, πῶς θὰ τὸν πλησιάσει ὁ ὥριμος ἄνθρωπος στὸν πόθο του νὰ μορφωθεῖ αὐτὸς πρῶτα; μὲ ποιά ψυχικὴ προπαρασκευή, μὲ ποιές λαχτάρεις καὶ τί ζητῶντας ἀπ' αὐτὸν νὰ τοῦ χαρίσει; Γιατὶ ὁ τρόπος ποὺ θ' ἀντικρούσει τὸν ἀρχαῖο προδικάζει σὲ μεγάλο βαθμὸ τὸ τί θὰ τοῦ δώσει. Κανένα μορφωτικὸ ἀγαθὸ δὲ μπορούμε νὰ τὸ κερδίσουμε ἄκοπα μέσα μας· πρῶτα εἶναι ἡ δική μας ψυχὴ ποὺ θὰ ἀγωνιστεῖ νὰ τὸ πλησιάσει, γιὰ νὰ δεχτεῖ ὕστερα τὸν ἀντίλαλό του. Κι' ὁ ἀντίλαλος αὐτὸς θὰ ξυπνήσει μέσα μας καινούργιες λαχτάρεις. Καὶ θὰ ζητήσουμε ξανά ἀπὸ τὴ μορφωτικὴ πηγὴ νὰ μᾶς σβύσει τὴ δίψα τους καὶ ξανά καὶ ξανά· ὅμως τὴν ἀρχὴν θὰ τὴν κάνουμε ἑμεῖς πάντα. Γιατὶ ἡ μόρφωση δὲν εἶναι κατὰ παθητικὸ, ἀλλὰ ἓνας συνειδητὸς τραχὺς ἀγῶνας.

Πῶς θὰ πλησιάσουμε τὸν ἀρχαῖο κόσμο;

Πρῶτ' ἀπ' ὅλα μὲ τὴν ἐπίγνωση, ὅτι ἀπὸ τὴ φύση του τὸ πρόβλημα τῆς παιδείας γενικὰ δὲ μπορεῖ παρὰ θὰ κρατιέται ζωντανὸ πάντα στὸ ἔθνος καὶ στὸ ἄτομο· μὲ τὴν ἐπίγνωση, ὅτι τὸ μορφωτικὸ ἰδανικὸ δὲν κερδίζεται μιά γιὰ πάντα, γιὰ νὰ τὸ βάλει κανεὶς ὕστερα προσκέφαλο καὶ νὰ κοιμηθεῖ ἡσυχος κι' ἀκόμα γιὰ νὰ τὸ χαρίσει στὸν πλαῖνό του ἔτοιμο. Τὸ μορφωτικὸ ἰδανικὸ πρέπει νὰ τὸ κερδίζει τὸ κάθε ξυπνημένο ἄτομο μοναχό του, κι' ἀκόμα νὰ τὸ ξανακερδίζει κάθε συνειδητὴ στιγμή. Τὰ μάτια τῆς ψυχῆς πάντα ξυπνὰ καὶ πάντα ἀγρυπνα. Μόρφωση εἴτε σ' ἓναν λαὸ εἴτε σ' ἓνα ἄτομο θὰ πεῖ πάλι ἀνεργήρευτη καὶ πόνος βαθύς. Τὸ μορφωτικὸ ἰδανικὸ, ποὺ ἦρθε μιά στιγμή καὶ πίστεψε τὸ ξυπνημένο ἄτομο εἴτε τὸ ἔθνος, δὲν εἶναι τὸ τέλος ἑνὸς ἀγῶνα, εἶναι ἡ ἀρχὴ του. Τὸ τέλος του θὰ τὸ σφραγίσει μοναχὰ ὁ θάνατος, ὅταν ἔρθει καὶ σβύσει ἀπὸ τὸ ἄτομο ἢ ἀπὸ τὸ ἔθνος τὴν κάθε λαχτάρεια καὶ τὴν κάθε σκέψη.

Κάθε ἀγαθὸ, ποὺ μᾶς χαρίζει ἡ παράδοση, εἶναι πολύτιμο. Καὶ χαρὰ στὸ λαό, ποὺ ἡ παλιά του ἱστορία ἔχει νὰ παρουσιάσει νίκες πνευματικὲς μεγάλες. Ὅμως ὅτι μᾶς κληρονομοῦν οἱ παλιὲς γενιές, πνευματικὸ βέβαια, αὐτὸ ποὺ λέμε πνευματικὴ παράδοση, τότε μόνον ἔχει γιὰ μᾶς μορφωτικὴ ἀξία, ὅταν κατορθώνει νὰ μᾶς κεντρίσει τὸ νοῦ, νὰ μᾶς δονήσει τὴν ψυχὴ γιὰ καινούργιες νίκες, ὄχι νὰ μᾶς τὴν

ἀποκοιμίσει. Τίποτα ἀπ' ὅσα μᾶς δίνει ἡ παράδοση, ὅσο μεγάλη καὶ σεβαστή, τίποτα ἀπ' ὅσα μᾶς χαρίζει ἕνας ξένος λαός, ὅσο πρὸ πολιτισμένος κι' ἂν εἶναι ἀπὸ μᾶς, τίποτα δὲν ἔχει τὴ δύναμη νὰ μᾶς μορφώσῃ, ἂν δὲν τὸ καταξιώσουμε μὲ νέον ἀγῶνα μέσα μας. Τὸ ὅτι τὰ ἄλλα εὐρωπαϊκὰ ἔθνη μελετοῦν τοὺς παλιούς κλασσικούς δὲν εἶναι κάτι πού θὰ μᾶς ἀπαλλάξῃ ἀπὸ τὸ χρέος ν' ἀντιμετρηθοῦμε ἑμεῖς κατὰ σὰν ἔθνος καὶ σὰν ἄτομο ὁ καθένας μὲ τὴν κλασσικὴ παιδεία σὰν ἀγαθὸ μορφωτικὸ· κι' οὔτε εἶναι ἀσέβεια στοὺς ἀρχαίους νὰ ρωτηθοῦμε γιὰ τὴ μορφωτικὴ τους ἀξία, τὴν ὥρα πού ἕνα χρέος πολὺ πρὸ βαρῦ, τὸ χρέος πρὸς τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ μας μᾶς ἐπιβάλλει πίστες δοκιμασμένες. Γιατὶ ἰδανικὰ δανεισμένα ἀπὸ ἄλλους καταντοῦν νὰ δουλώνουν, ὄχι νὰ φτερόνουν τὴ σκέψη.

Μοναχὰ μὲ τὴν ἀκοίμητη προσπάθεια τοῦ ἀτόμου καὶ τοῦ λαοῦ νὰ συνειδητοποιεῖ ὅλη τὴν ὥρα τὸν ἀγῶνα, πού καταβάλλει γιὰ νὰ μορφωθεῖ, εἶναι δυνατὸ τὸν ἀπλοϊκὸ θαυμασμὸ σ' ἕνα ὁποιοδήποτε μορφωτικὸ ἰδανικὸ καὶ τὴν ἀπροβλημάτιστη πίστη, πού κοιμίζει καὶ ἀποχαυνώνει, νὰ τ' ἀντικαταστήσῃ ὁ θεμελιωμένος θαυμασμὸς καὶ ἡ κριτικὴ πίστη, αὐτὴ πού κάθε στιγμὴ τὴ δοκιμάζει ἢ ἀμφιβολία καὶ τὴν ἀναγκάζει νὰ ἀνανεώσει καὶ νὰ δυναμώσῃ τὰ στοιχεῖα της.

Κρατῶ τὸ πρόβλημα τῆς παιδείας ζωντανὸ ὅλη τὴν ὥρα μέσα μου, αὐτὸ θὰ πεῖ ζῶ ἔντονα τὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν τελείωση τοῦ ἀνθρώπου. Τὸν ἀγῶνα αὐτὸν μπορεῖ κι' ἔχει τὸ χρέος νὰ τὸν ζήσει κανεὶς καὶ μέσα του σὰν ἄτομο καὶ στοὺς ἄλλους ἀνθρώπους γύρω του σὰ μέλος μιᾶς κοινωνίας, ξεχωριστὰ σὰ δάσκαλος. Ἀκριβῶς σ' αὐτὸν τὸν ἀδιάκοπο, βαθύτατα συνειδητὸ ἀγῶνα γιὰ τὴν τελείωση, σ' αὐτὴ τὴν ἀσίγαστη λαχτάρα τῆς ψυχῆς νὰ κερδίσει ὅλα τὰ πλούτη τοῦ κόσμου κλείνεται ἡ μεγάλη εὐτυχία τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου, ὅσο ἀκριβὰ καὶ νὰ πληρώνεται.

Τὸ δεύτερο αἴτημά μας γιὰ κεῖνον, πού θὰ θελήσῃ νὰ πλησιάσῃ τοὺς ἀρχαίους κλασσικούς, εἶναι τὸ ἀναγκαῖο συμπλήρωμα τοῦ πρώτου: Γιατὶ πιστεύουμε στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ μας καὶ στοὺς ἄλλους γύρω μας, γιὰτὶ ἀγαποῦμε τὸ σήμερα καὶ τὸ αὔριο, γι' αὐτὸ θὰ γυρίσουμε στὸ χιές, ἂν πιστέψουμε πὼς μιὰ τέτοια ἀναδρομὴ θὰ μᾶς βοηθήσῃ ν' ἀνεβοῦμε. Ἄν καταφύγουμε στοὺς ἀρχαίους, θὰ καταφύ-

γουμε γιατί λαχταροῦμε τῆ δική μας καὶ τῶν ἄλλων γῦρο μας ἀνθρώπων τῆ μόρφωση. Μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ ἀξία, ποὺ ἔχουν γιὰ τὸν νεώτερον Ἕλληνα οἱ ἀρχαῖοι, ὄχι ἡ ἀπόλυτη τυχὸν ἀξία τους· ἢ καλύτερα, μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ σχετικὴ γιὰ μᾶς σήμερα σημασία τῆς ἀπόλυτης ἀξίας τῶν παλιῶν κλασσικῶν. Δὲ ζητοῦμε νὰ γίνουμε δοῦλοι τῶν ἀρχαίων, ὅσο μεγάλοι καὶ νὰ εἶναι ἐκεῖνοι, ὅσο μικροὶ ἑμεῖς. Ἕνα ἔθνος ζωντανὸ ἀγωνίζεται νὰ κρατήσῃ τὴν πνευματικὴ του λευτεριά μὲ μεγαλύτερο πάθος, ἀπὸ ὅσο ἀγωνίζεται γιὰ τὴν ἐδαφικὴ του ἀκεραιότητα.

Κρατῶντας τὸ πρόβλημα τῆς παιδείας στὴν ψυχὴ μας ξυπνὸ πάντα, μὲ τὴ λαχτῶρα γιὰ τὴν τελείωση τοῦ ἀνθρώπου ἀγαλήνευτη, ἀγαπῶντας δυνατὰ τὸ σημερινὸ ἄνθρωπο θὰ πλησιάσουμε τὸν ἀρχαῖο - γιὰ νὰ μᾶς δώσει τί; Βέβαια δὲ θὰ τοῦ ζητήσουμε νὰ μᾶς χαρίσῃ τις ἀξίες καὶ τις πίστες του, ὅπως κάνουν ἐκεῖνοι ποὺ δὲν ἔχουν πίστη στὸν ἴδιον ἑαυτὸ τους, ποὺ δὲν ἔχουν ν' ἀντιτάξουν ἓνα δικό τους ζωντανὸ κόσμον καὶ ποὺ ζητοῦν νὰ ὑψωθοῦν μὲ τὴν ἀπόλυτη ἀρνησὴ τοῦ ἑαυτοῦ των καὶ τὴν πρόθυμη παραδοχὴ τοῦ ξένου κόσμου. Ἐμεῖς δὲ θ' ἀρνηθοῦμε τὴ σημερινή μας ζωὴ. Ἕνα ψήφισμα ὅπως αὐτό, ποὺ ὑπογράψαν πρὶν ἀπὸ ἑκατὸν τριάντα κάπου χρόνια οἱ δάσκαλοι στὸ Ἀἶβαλῆ γιὰ ν' ἀρνηθοῦν ὡς καὶ τ' ὄνομά τους, ἀντὶ Ἀγγελῆς Ἀλκιβιάδης, ἀντὶ Τζάνος Ἐπαμεινώνδας, ἀντὶ Παναγιώτης Πελοπίδας, ἀντὶ Χαρόλαμπος Πausανίας, ἓνα ψήφισμα ποὺ ὄριζε νὰ χρησιμοποιοῦν στὶς ὁμιλίαι μεταξύ τους τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ καὶ ἀκόμα ποὺ ἔβαζε πρόστιμο σὲ κεῖνον, ποὺ μιλῶντας θὰ ξεχνοῦσε καὶ θὰ τοῦ ξέφευγε καμμιά λέξη τῆς μητρικῆς του γλώσσας - ἓνα τέτοιο ψήφισμα δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ τὸ ὑπογράψουμε σήμερα. Ὅποιος ἀρνιέται τὸν ἑαυτὸ του, τὴ ζωὴ καὶ τὴ γλῶσσα τοῦ λαοῦ του, ἀφαιρεῖ ὁ ἴδιος τὰ θεμέλια τῆς μόρφωσής του. Καμμιά ὠφέλεια δὲ μπορεῖ νὰ χαρεῖ αὐτός, ποὺ ποθεῖ νὰ πλησιάσῃ τὸν ἀρχαῖο κλασσικό, γιὰ νὰ σκύψῃ δοῦλος του καὶ ἀπομιμητὴς του μὲ τὴ συναίσθησιν τῆς ἀναξιότητάς του μπροστὰ στὸ μεγάλο πρότυπο. Μορφώσιμη εἶναι μοναχὰ ἡ ψυχὴ ποὺ τὴ φλέγει ὁ πόθος τῆς λευτεριάς, ὄχι ποὺ κλείνει δουλικὸ φρόνημα.

Ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο κλασσικὸ δὲ θὰ ζητήσουμε λοιπὸν νὰ μᾶς χαρίσῃ τις δικές του πίστες. Μήπως τότε θὰ πρέπει νὰ περιορίσουμε τὴ ση-

μασία του μόνο σὲ ὅσα σημεῖα ἡ πίστις του συμφωνεῖ μὲ τὴ δική μας; Μήπως πρέπει νὰ φροντίσουμε ἀπὸ τίς ἀλήθειες ποὺ πίστεψαν καὶ διακήρυξαν οἱ παλιοὶ ποιητὲς καὶ φιλόσοφοι νὰ ἀπομονώσουμε ἐκεῖνες ποὺ ταιριάζουν στὴ σημερινή μας ἠθική, μὲ τὴν ἀντίληψη ὅτι μοναχὰ αὐτὲς μποροῦν νὰ δυναμώσουν τὸν ψυχικὸ ἀγῶνα τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου; Ἀπὸ τὴ μυθολογία τῶν ἀρχαίων, ἀπὸ τὴν ἱστορία τους, ἀπὸ τὴ φιλοσοφία τους μήπως πρέπει νὰ κοιτάξουμε νὰ βροῦμε μοναχὰ τὰ μεγάλα παραδείγματα τῆς γενναιότητος, τῆς δικαιοσύνης, τῆς φιλοπατρίας, τῆς κάθε ἀρετῆς, παραμερίζοντας ὅ,τι ἀντιβαίνει στὴ σημερινὴ ἀντίληψη τῆς ζωῆς γενικά;

Ἡ ἀλήθεια εἶναι, πὼς μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ θὰ περιορίζαμε τὴν ὠφέλεια τοῦ παλιοῦ κλασσικοῦ ὄχι μόνο ποσοτικά, ἀλλὰ καὶ ποιοτικά. Ἄν ἐζητούσαμε ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο κόσμον μιὰ τέτοια βοήθεια, πρῶτα πρῶτα ποὺ θ' ἀχρηστεύαμε ὅσα στοιχεῖα του ἀντιβαίνουν στὶς δικές μας ἀρχὲς καὶ πίστες. Ὅ,τι δὲ θὰ μπορούσε νὰ συντελέσει σὲ μιὰ τέτοιας λογῆς ὠφέλειά μας θὰ ἔπρεπε νὰ τὸ ἀποκλείσουμε. Ἡ ἐξιστόρηση τῆς ζωῆς ἑνὸς προσώπου, ποὺ ἔδρασε καταστρεφτικὰ μέσα στὴν ἱστορία, νὰ ποῦμε ἑνὸς Ἀλκιβιάδου, ἑνὸς Κοριολανοῦ, ὕστερα μιὰ σφαλερῆ ἢ ἀνήθικη γιὰ τὸ σημερινὸ ἄνθρωπον ἀρχαία σκέψη ἢ πράξις - ὅλα θὰ ἔπρεπε νὰ διαγραφοῦν ἀπὸ τὸ ὕλικὸ τῆς κλασσικῆς παιδείας. Τὸ πολὺ θὰ μπορούσαμε νὰ τὰ χρησιμοποιήσουμε σὰν ἀποτρεπτικὸ παράδειγμα, ὅπως οἱ Σπαρτιᾶτες ἀφῆναν τοὺς Εἰλωτες νὰ μεθοῦν γιὰ νὰ δείχνουν στοὺς νέους, πόσο ταπεινώνει τὴν ψυχὴ ἕνα τέτοιο ἐλάττωμα. Καὶ σὲ τί θὰ μπορούσε μὲ τὴν ἀντίληψη αὐτὴ νὰ μᾶς βοηθήσει ἡ ἀρχαία θρησκεία μὲ τὴν πολυθεΐα της καὶ τοὺς θεοὺς της γεμάτους ἀνθρώπινες ἀδυναμίες, νὰ βοηθήσει τὸ σημερινὸ Ἕλληνα, ποὺ πιστεύει σ' ἕναν μόνο τέλειον θεό-πνεῦμα; Τί θὰ εἶχε νὰ μᾶς διδάξει ἡ ἀρχαία πολιτεία, τὴν ὥρα ποὺ ἡ μορφὴ τῆς σημερινῆς πολιτείας εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὴ; Τί θὰ μᾶς ὠφελοῦσε ἡ μελέτη γενικά μᾶς ζωῆς, ποὺ στέκει τόσο ξένη ἀπὸ τὴ δική μας;

Μὲ τὴν ἀντίληψη αὐτὴ ὅμως δὲν εἶναι μόνο ποὺ θὰ περιορίζαμε τὸ ὕλικὸ τῆς κλασσικῆς παιδείας, ἀφοῦ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀρνηθοῦμε τόσα καὶ τόσα στοιχεῖα τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Τὴν ὠφέλεια, ποὺ μπορεῖ νὰ χαρίσῃ ὁ κλασσικός, μιὰ τέτοια γνώμη θὰ τὴν περιορίζε σὲ μιὰ στε-

νόκαρδη ἠθικολογία πὶο πολὺ. Μ' αὐτὸν ὅμως τὸν τρόπο ἡ ψυχὴ μας δὲ θὰ μπορούσε στὸ βάθος τίποτα νὰ κερδίσει, γιατί δὲ θὰ ζούσε τὸν ἀγῶνα καὶ τὴ λύτρωση τοῦ ἀρχαίου, τὴ στιγμή πού τὴν ἀξία τῶν παλιῶν λόγων καὶ ἔργων δὲ θὰ τὴν ἐξαρτοῦσε ἀπὸ τὴ δύναμη καὶ τὴν ποιότητα τοῦ ψυχικοῦ ἀγῶνα τοῦ δημιουργοῦ των παρὰ ἀπὸ τὴν τυχαία συμφωνία ἢ διαφορὰ τους ἀπὸ τὴ σημερινὴ κοινωνικὴ, ἠθικὴ κλπ. πίστη.

Σήμερα, πού ἔχουμε ξεπεράσει πιά τὸ ἰδανικὸ τῆς δουλικῆς μίμησης, τὸ ἀνάξιο γιὰ ψυχὲς πού ποθοῦν λευτεριά, θέλουμε ἀπὸ τὸν κλασσικὸ νὰ μᾶς δώσει νὰ χαροῦμε μιὰ ὠφέλεια πολὺ πὶο πλατεία, καθόλου περιορισμένη στὸ ἠθικολογικὸ περιεχόμενον τοῦ μύθου, τῆς ἱστορίας, τῆς φιλοσοφίας. Θέλουμε νὰ μᾶς εἶναι ἀδιάφορο, ἂν τὸ δίδαγμα του εἶναι σωστὸ ἢ σφαλές, σύμφωνο ἢ ἀντίθετο μὲ τὴ δικὴ μας πίστη. Κι' ἀκόμα θέλουμε νὰ κρατήσουμε στὴν ψυχὴ μας ξυπνὸ τὸ γόνιμο στοιχεῖο τοῦ θαυμασμοῦ μπροστὰ στὸν ἀρχαῖο κόσμον, ἐνὸς θαυμασμοῦ ὅμως τώρα πού νὰ τὸν θρέφουν πηγὲς πολὺ πὶο πλούσιες καὶ πὶο γόνιμες ἀπ' ὅ,τι ἄλλοτε.

Σήμερα τὸ θαυμασμὸ μας θέλουμε νὰ τὸν γεννάει ἢ ἀναμέτρηση τῆς ψυχικῆς ἀντοχῆς τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ λαοῦ, πού πῆρε πάνω του τὸν πόνο μιᾶς τέτοιας δημιουργίας. Κι' ἀκόμα θέλουμε νὰ πλησιάσουμε τὸν ἀρχαῖο κλασσικὸ ὄχι γιὰ ν' ἀντιγράψουμε ἀπὸ αὐτὸν μορφὲς τῆς τέχνης οὔτε γιὰ νὰ δανειστοῦμε ἰδανικά. Θέλουμε νὰ τὸν πλησιάσουμε γιὰ ν' ἀντιμετρηθοῦμε μαζί του. Γιὰ νὰ μᾶς γίνει ὁ πόνος του στήριγμα νὰ κρατήσουμε τὸ δικὸ μας τὸν πόνο ἀλύγιστο μέσα στὴν ἱστορία· γιὰ νὰ ζήσουμε μαζί του τὸ μεγάλο ἀγῶνα τοῦ ἀνθρώπου νὰ καταχτήσῃ ἀπὸ τὴ μιὰ τὸν κόσμον πού τὸν κυκλώνει σὰ φύση, ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸν κόσμον, πού τὸν κυκλώνει σὰν κληρονομιά τῶν πατέρων του, αὐτὸ πού λέμε πνευματικὴ παράδοση· νὰ ζήσουμε μαζί του τὸ μεγάλο ἀγῶνα τοῦ ἀνθρώπου νὰ κρατήσῃ τὴ λευτεριά του μπροστὰ στὴ φύση καὶ στὴν παράδοση, τὶς δύο μεγάλες αὐτὲς δυνάμεις, πού γυρεύουν νὰ τὸν ὑποτάξουν.

Ἐνα ἀπὸ τὰ ὑπέρτατα μορφωτικὰ στοιχεῖα εἶναι ὁ ἀγῶνας τοῦ ἄλλου, ὅταν γίνουμε ἄξιοι νὰ τὸν ξαναζήσουμε. Γιὰ τὸν ἀρχαῖο κλασσικὸ μπορούμε νὰ χαροῦμε τὸν μεγάλο, πού παλεύει μὲ ὅλη του

τῆ δύναμη νὰ δαμιάσει τὴ φύση καὶ τὴν παράδοση κι' ὕστερα τὴ νίκη του αὐτὴ νὰ τὴν ἐκφράσει σὲ μιὰ ὅσο γίνεται πιὸ τέλεια μορφή, γι' αὐτὸ ἀξίζει νὰ τὸν μελετοῦμε. Στὸ ἀντίκρουσμα ἑνὸς μεγάλου ἀνθρώπου ἢ κι' ἑνὸς μεγάλου λαοῦ, ποὺ πάσκισε νὰ δώσει μορφή στοὺς κόσμους τῆς ψυχῆς του, κι' ἄς μὴν εἶναι καὶ τῆς δικῆς μας ψυχῆς κόσμοι, στὸ ἀντίκρουσμα αὐτὸ βρίσκεται ἡ μεγάλη μορφωτικὴ ὠφέλεια, ποὺ κερδίζει ὁ ἄνθρωπος μελετῶντας τὴν ἱστορία του γενικὰ σὰν ὑπαρξὴ πνευματικὴ. Μορφώνομαι ἱστορικά, αὐτὸ θὰ πεῖ ξαναζῶ τὸν πόνο τῶν μεγάλων ψυχῶν καὶ λαῶν καὶ στὴν ἀνανέωση αὐτῆ τοῦ πόνου τῶν μεγάλων ὀριμάζω τὴν πείρα τῆς δικῆς μου ψυχῆς.

“Ὅσο πιὸ μεγάλος ὁ πόνος, ὅσο πιὸ ἐντατικὸς ὁ ἀγῶνας, τόσο καὶ πιὸ μεγάλη ἢ λευτεριά τῆς ψυχῆς. Λευτεριά δὲ θὰ πεῖ φυγὴ καὶ ἄρνηση ὅλων τῶν ἀξιῶν, ποὺ κέρδισαν καὶ ὕψωσαν οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι· θὰ πεῖ πάλη καὶ κατάχτησή τους. Μεγαλοφάνταστη ἢ πίστη σου ἢ ταπεινή, πρωτοφανέρωτη στὸν κόσμο ἢ πανάρχαιη, δὲ σημαίνει· σημασία ἔχει ἢ ἐνταση καὶ ἢ εἰλικρίνεια τῆς πάλης σου ὡς ποὺ νὰ κερδίσεις τὸν κόσμο σου. Κι' ὅταν ὁ ἄνθρωπος φτάσει καὶ μπορέσει νὰ ἐκφράσει τὸν κόσμο του σ' ἓνα ἔργο θὲς καλλιτεχνικό, θὲς ἐπιστημονικό, θὲς μὲ τὸ λόγο, θὲς μὲ τὴν πράξη, χαρίζει στίς σύγχρονες καὶ στίς ἀκόλουθες γενιὲς μιὰ δύναμη πολύτιμη καὶ γόνιμη, γιὰ τὴν θὰ ἔρθουν ὕστερα ἐκεῖνες καὶ θ' ἀντιμετρήσουν πάνω του τὸν ἑαυτό τους, εἴτε συμφωνοῦν εἴτε δὲ συμφωνοῦν.

Κάθε ἔργο μεγάλο τῆς τέχνης καὶ τῆς ἐπιστήμης, τοῦ νοῦ καὶ τοῦ χεριοῦ, ποὺ ζεῖ μέσα στὴν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου - ἓνα ποίημα τῆς Σαπφῶς, μιὰ βυζαντινὴ ἐκκλησία, ἓνα ἐπιστημονικὸ σύγγραμμα, μιὰ πολιτικὴ πράξη εἴτε εἰρηνικὴ εἴτε πολεμικὴ - ἔχει τὴ δύναμη νὰ μορφώσει μιὰ γενιὰ νεώτερη. Ἀπὸ καμμιάς ἐποχῆς καμμιά μεγάλη δημιουργία δὲ λείπει ἢ ἀπορροή στοιχείων μορφωτικῶν, γιὰ τὴν ψυχὴς βέβαια, ποὺ κλείνουν μέσα τους τὴ δυνατότητα νὰ μορφωθοῦν. Τότε ὅμως θὰ ἤθελε κανεὶς νὰ ρωτήσῃ: μέσα στὰ μεγάλα ἀνθρώπινα ἔργα παίρνει μήπως ἢ δημιουργία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας ξεχωριστὴ σημασία, ὥστε νὰ μᾶς ἀναγκάσει ν' ἀντιμετρηθοῦμε μ' αὐτὴ καὶ ὄχι μὲ μιὰς ἄλλης ἐποχῆς; Γιατὶ ἂν ὁ ἀρχαῖος κλασσικὸς δὲν ἔχει μιὰ ξεχωριστὴν

ἀξία, δὲ θὰ ἔπρεπε νὰ προτιμήσουμε ν' ἀντιμετρηθοῦμε μὲ κανένα νεώτερο, γιὰ ν' ἀποφύγουμε τὸν τεράστιο κόπο νὰ καταχτήσουμε μιὰ γλῶσσα καὶ γενικὰ ἓναν κόσμον, ποὺ ἔχει χιλιάδες τῶρα χρόνια πειθάνει μαζί μὲ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ τὸν ἔζησαν καὶ ποὺ δὲ μπορούμε πιά σήμερα νὰ τὸν ἐξαντλήσουμε, δὲ μπορούμε νὰ τὸν ζήσουμε τόσο ἀπόλυτα ὅσο μπορούμε τὸν κόσμον ἑνὸς σύγχρονου κλασσικοῦ; Γι' αὐτὸ πρέπει νὰ ρωτήσουμε· ὑπάρχουν μήπως στὸν παλιὸν Ἑλληνα κλασσικὸ στοιχεῖα μορφωτικὰ ἀναντικατάστατα;

Ἡ γνώμη, ὅτι ἡ ἀρχαία δημιουργία κλείνει μιὰν ἀπαράμλλη καλλιτεχνικὴ τελειότητα καὶ γι' αὐτὸ πρέπει νὰ τὴν προτιμήσουμε σὰ μορφωτικὸ ἀγαθόν, δὲ μπορεί πιά νὰ μᾶς ἱκανοποιήσει. Σήμερα ζητοῦμε μιὰ πιὸ καθολικὴ ὠφέλεια· δὲ μᾶς φτάνει νὰ καλλιεργήσουμε τὶς καλλιτεχνικὲς μᾶς μόνο ἱκανότητες· ἡ συγκίνηση, ποὺ θὰ μᾶς χαρίσει ὁ κλασσικός, θέλουμε νὰ μᾶς ταράξει ὅλες τὶς περιοχὰς τῆς ψυχῆς. Ἀφήνω ποὺ σήμερα πιά μᾶς ἔχει λείψει ἡ πίστις, ὅτι ἡ ἀρχαία κλασσικὴ τέχνη ἀποτελεῖ τὴν τελειότερη ἔκφραση τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὅτι κάθε ἄλλη μορφή καὶ περίοδος τῆς τέχνης δὲ μπορεί παρὰ θὰ εἶναι κατώτερη.

Ὁ λόγος, ποὺ θὰ προτιμήσουμε νὰ ἀντιμετρηθοῦμε μὲ τὸν ἀρχαῖο κλασσικὸν κόσμον πρέπει λοιπὸν νὰ βρῆται ἄλλοῦ. Ἡ ἱστορία μᾶς καὶ σὰν ἑλληνικὸ ἔθνος καὶ σὰν νεώτερο εὐρωπαϊκὸ ἀρχίζει μὲ τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα - καὶ μὲ τὴν Ρώμη. Ὁ δικὸς μᾶς σήμερα πολιτισμὸς στηρίζεται στὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸν καὶ λατινικόν, ὄχι μόνον γιὰ τὸ συνεχίζουμε ἀπὸ τὴν μιὰ τὴν ἑλληνικὴν, ἀπὸ τὴν ἄλλη τὴν ρωμαϊκὴν ἱστορίαν, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ καὶ ὁ νεώτερος εὐρωπαϊκὸς πολιτισμὸς, ἀπ' ὅπου ἡμεῖς ἀντλοῦμε ἀφθονὰ στοιχεῖα, στηρίζεται πνευματικὰ στὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸν καὶ λατινικόν. Καὶ ὅμως οὔτε ὁ λόγος αὐτὸς ἀρκεῖ γιὰ νὰ δώσει τὴν δικαίωσιν τῆς κλασσικῆς παιδείας· γιὰ τὸ τότε θὰ εἶχε κανεὶς ὅλο τὸ δίκιον νὰ ἰσχυριστεῖ, ὅτι δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἐνδιαφέρει μόνον ἡ ἀρχὴ ἀλλὰ καὶ ἡ συνέχεια κα' ἔτσι νὰ ζητήσῃ καὶ τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου τὴν μελέτη σὰ σχολεῖα, τὴν ὥρα μάλιστα ποὺ τὰ ἴχνη τῆς μεσαιωνικῆς χριστιανικῆς Ἑλλάδας πάνω στὴ σύγχρονον ζωὴν εἶναι πολὺ πιὸ ἔντονα καὶ ἄμεσα παρὰ τῆς παλιᾶς εἰδωλολατρικῆς. Καὶ ὕστερα πρὶν ζητήσουμε νὰ μελετήσουμε τὶς πρῶτες πηγὰς τοῦ νεώτερου πολιτισμοῦ, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πει, ὅτι πολὺ πιὸ χρήσιμο θὰ ἦταν νὰ κοιτάξουμε

νά γνωρίσουμε αὐτὸν τὸν ἴδιο τὸν εὐρωπαϊκὸ πολιτισμὸ, ποὺ δεχόμαστε ἀμεσότηα τὴν ἐπίδρασή του.

Ποῦ λοιπὸν βρίσκεται ἡ ἀπόλυτη ἀξία τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου, ποὺ θὰ μᾶς ὑποχρεώσει νὰ ὀρίσουμε αὐτὸν καὶ ὄχι ἄλλον σάββαση τῆς ἀνθρωπιστικῆς μὲς μόρφωσης;

Κανένας λαὸς δὲν ἀγάπησε καὶ δὲν ἐπίστεψε τόσο στὸν ἄνθρωπο ὅσο ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικός. Τὸν ἄνθρωπο, ποὺ δὲν εἶναι μόνο σῶμα οὔτε πάλι ψυχὴ μόνο. Ποὺ τὸ σῶμα του δὲν τὸ ἀπαρνιέται γιὰ νὰ σώσει τάχα τὴν ψυχὴ, οὔτε πάλι πουλάει τὴν ψυχὴ του γιὰ τὴν ἀποκλειστικὴ χαρὰ τοῦ κορμιοῦ, μόνο παλεύει νὰ χαρεῖ τις εὐτυχίες καὶ τοῦ κορμιοῦ καὶ τῆς ψυχῆς σὲ μιὰν ὅσο γίνεται πιὸ τέλειαν ἁρμονία. Ἡ ξεχωριστὴ μορφωτικὴ δύναμη τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου βρίσκεται σ' αὐτὴ τὴν ἀνθρωπολατρεία, σ' αὐτὴ τὴν ἀπέραντη αἰσιοδοξία, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀξίζει, ὄχι τόσο γι' αὐτὸ ποὺ εἶναι, ὅσο γι' αὐτὸ ποὺ πρέπει καὶ μπορεῖ νὰ γίνει.

Κανένας λαὸς δὲν ἔζησε καὶ δὲν ἐπάλεψε πιὸ δυνατὰ γιὰ τὸ μυθικὸ ἄνθρωπο ὅσο ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικός. Ὅταν λέω μυθικός ἄνθρωπος, δὲν ἐννοῶ τις μορφές τῆς ἀρχαίας μυθολογίας μόνο, ὅσο κι' ἂν αὐτὲς περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη ἐνσαρκώσαν τὰ ἑλληνικὰ ἰδανικά. Ἐννοῶ κάθε μορφή, ποὺ μιὰ ψυχὴ δυνατὴ τὴ ζεῖ καὶ τὴ ζωντανεύει, γιὰ νὰ κλείσει μέσα της τις πιὸ βαθειές της λαχτάρεις καὶ πίστες. Ἄν τις λαχτάρεις αὐτὲς καὶ τις πίστες τις ἐνσαρκώσει σ' ἐνὸς θεοῦ τὴ μορφή, σ' ἐνὸς ἥρωα ἢ σ' ἐνὸς προσώπου ποὺ ἔζησε πραγματικά, εἶναι ἐντελῶς ἀδιάφορο. Τὸ ἴδιο ἀδιάφορο εἶναι ἂν ἡ μυθικὴ μορφή, ποὺ φτάνει νὰ ἐκφραστεῖ, ἐκφράζεται μὲ τὸ λόγο ἢ μὲ τὸ χροῶμα ἢ μὲ τὸν πηλὸ ἢ μὲ τὸ μάρμαρο.

Μυθικὲς μορφές ἀνθρώπων δὲν εἶναι μοναχὰ οἱ ἥρωες, ἕνας Ἄχιλλεας, ἕνας Ὀδυσσεας, μιὰ Ἑλένη, μιὰ Ἀντρομάχη, μιὰ Ναυσικᾶ. Εἶναι καὶ οἱ ὀλύμπιοι θεοί, ἡ Ἀθηνᾶ, ὁ Δίας, ὁ Ἀπόλλωνας . . . , ὅπως τοὺς πλάθουν οἱ μεγάλες ψυχές τῶν παλιῶν Ἑλλήνων ποιητῶν. Μυθικὲς μορφές στὸν Πίνδαρο δὲ θὰ ποῦμε μοναχὰ τὸν Πέλοπα, τὸν Ἴσμο, τὸν Περσέα. Θὰ ποῦμε καὶ τοὺς θνητοὺς νέους, τοὺς νικητὲς τῶν μεγάλων γυμνικῶν ἀγώνων, ποὺ ὕμνησε ὁ ποιητὴς προικίζοντας τὸ σῶμα

τους καὶ τὸ πνεῦμα τους μὲ τὶς πιὸ ἀκριβὲς χάρες, πὸν δραματιζόταν ἢ δική του ψυχὴ. Μυθικὴ μορφή εἶναι κι' ὁ Περικλῆς, ὅπως παρουσιάζεται στὸ Θουκυδίδη, ὁ Κῦρος στὸν Ξενοφῶντα, ὁ Εὐαγόρας στὸν Ἴσοκράτη. Μυθικὸς εἶναι καὶ ὁ πλατωνικὸς Σωκράτης, μυθικὰ καὶ τὰ ἄλλα πρόσωπα τῶν πλατωνικῶν διαλόγων, νὰ ποῦμε οἱ νέοι, πὸν καθὼς τοὺς πλησιάζει καὶ τοὺς μιλεῖ ὁ Σωκράτης, νιώθουν νὰ ξυπνοῦν μέσα τους ἀνησυχίες ἀσίγαστες, ἕνας Χαρμίδης, ἕνας Λύσις, ἕνας Ἀλκιβιάδης. Μυθικὴ μορφή εἶναι ὁ στρατηγὸς τοῦ Ἀρχιλόχου, πὸν μπορεῖ νὰ τοῦ λείπει τὸ μπόι, ὅμως πατάει στέρεα στὴ γῆ κι' εἶναι γεμᾶτος καρδιά καὶ πίστη· μυθικὲς οἱ κόρες πὸν τραγουδάει ἡ Σαπφώ, μυθικὴ ἡ Βαυκίδα, ἡ φιλενάδα τῆς Ἡριννας, ὅπως τὴν παρουσιάζουν τὰ ἐπιγράμματα τῆς ποιήτριας καὶ οἱ λίγοι στίχοι τῆς Ἡλακάτης της, πὸν μᾶς σώθηκαν· μυθικὲς μορφὲς οἱ νεκροὶ τῶν ἐπιτυμβίων ἐπιγραμμάτων, τῶν Ἑλλήνων πὸν σκοτώθηκαν πολεμῶντας τοὺς Πέρσες :

*Ὁ ξεῖν', ἀγγέλλειν Λακεδαιμονίοις, ὅτι τῆδε
κείμεθα τοῖς κείνων ρήμασι πειθόμενοι.*

Μυθικὸς εἶναι κάθε 'παῖς καλὸς' ζωγραφισμένος πάνω σὲ ἀγγεῖο· μυθικὲς μορφὲς ἀνθρώπων εἶναι οἱ ἀρχαϊκὲς κόρες τῆς Ἀθήνας, εἶναι καὶ τὸ θαυμάσιο κεφάλι τοῦ ἐφήβου πάνω στὴν Ἀκρόπολη, οἱ ἀθηναῖοι πολῖτες, πὸν παρουσιάζονται πάνω στὴ ζωφόρο τοῦ Παρθενῶνα νὰ παίρνουν μέρος στὴν παναθηναϊκὴ πομπή· εἶναι ἡ Ἡγησὼ πάνω στοῦ τάφου της ἀναστημένη τὸ ἀνάγλυφο, ὁ Δεξίλεως, οἱ νέοι τῶν ἀρχαϊκῶν ἀττικῶν ἀναγλύφων...

Περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο λαὸ ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικὸς καταφάσκει τὸν ἄνθρωπο, τὸν πιστεύει δυνατὸ ὄχι ν' ἀπαρνηθεῖ τὸν ἑαυτό του, ἀλλὰ νὰ τὸν ξεπεράσει. Κι' ἀπὸ τὴν ἐξαίσια αὐτὴ πίστη κινημένος πλάθει πλῆθος μυθικὲς μορφὲς μὲ τὸ λόγο καὶ μὲ τὴ σμίλη καὶ μὲ τὸ πινέλο, μορφὲς πὸν παλεύουν γιὰ τὴν τελείωση, μορφὲς πλαστικὲς, ζωντανές, ἀναστημένες πάνω στὸ μάρμαρο, στὸ ἀπλὸ ἀγγειογράφημα, στὸ στίχο μέσα, στὸ ἱστορικὸ ἔργο, στὸ φιλοσοφικὸ διάλογο. Μέσα στοὺς λαούς, εἶπαν, ὁ Ἕλληνας στάθηκε ὁ ἀνθρωποπλάστης.

Ὅσο καὶ νὰ φανεῖ παράξενο: μιὰ τόση αἰσιοδοξία καὶ κατάφαση τοῦ ἀνθρώπου προϋποθέτει ἕναν σκληρὸ ἀγῶνα, ὡς πὸν νὰ φτάσει νὰ

ξεπεραστοῦν καὶ νὰ ξεχαστοῦν οἱ ἄνθρωποι, γιὰ νὰ ὑψωθεῖ ὁ ἄνθρωπος, ὁ μυθικός ἄνθρωπος. Πόσος πόνος στὸν Ὅμηρο καὶ στοὺς τραγικούς! Πόση ἀντοχή ψυχῆς στὸν Πίνδαρο, γιὰ νὰ κρατήσῃ ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του ἀκέριο τὸ ὄραμα τοῦ μυθικοῦ του ἀνθρώπου μέσα σὲ μιὰν ἐποχὴ, πού εἶχε πολὺ γρήγορα ξεχάσει καὶ τὸν ποιητὴ καὶ τὰ ἰδανικά του! Πόσος ἀγῶνας, γιὰ νὰ κρατήσῃ ὁ Θουκυδίδης στ' ἀτέλειωτα χρόνια τῆς ἐξουσίας του τὸ μῦθο τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτείας, ὅχι αὐτῆς πού ἦταν πραγματικά, ἀλλὰ αὐτῆς πού εἶχε ὁ δικός του ὁ πόθος ἀναστήσει μέσα του, κι' ὕστερα τὸ ὄραμα αὐτὸ νὰ τὸ ὑψώσει μπροστὰ στοὺς ἀθηναίους τοῦ 404, πού ἡ καταστροφή τοὺς εἶχε γονατίσει τὴν ψυχὴ καὶ ἔτσι ἔβλεπαν στὴ μεγάλη πίστη τοῦ παλιοῦ ἀθηναίου στὴν πολιτεία του τὴν πρώτη ἀρχὴ τοῦ κακοῦ, πού τοὺς εἶχε βρεῖ! Πόσο πόνο μπόρεσε νὰ βαστήξῃ ἡ ψυχὴ τοῦ Πλάτωνα, γιὰ νὰ μείνει πιστὴ στὴ μυθικὴ τῆς πολιτείας ἀκόμα κι' ἀφοῦ τὸ πείραμα μὲ τὸ Διόνυσιο στὴ Σικελία εἶχε βρεῖ ἓνα τόσο θλιβερὸ τέλος! "Οποῖος κλείνει τὴ δύναμη νὰ ὑποτάξῃ τὴ ζωὴ στὸ μῦθο καὶ ὅχι τὸ μῦθο στὴ ζωὴ ἀξίζει ἀλήθεια νὰ τὸν μακαρίζῃ κανεὶς. "Ὅμως ὅχι γιατί εἶναι νὰ περιόσῃ μιὰ ζωὴ ἡρεμῆ, ἀπονη, 'εὐτυχισμένη', ὅπως ὀρίζει τὴν εὐτυχία ὁ ὄχλος· ἀκριβῶς γιὰ τὸ ἀντίθετο, γιατί βαστάει ν' ἀγωνιστεῖ καὶ νὰ πονέσει.

Ὁ πόνος τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων εἶναι ὅχι μοναχὰ ὁ πρῶτος, πού γεννήθηκε στὴ γῆ πάνω πόνος γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ἀλλὰ καὶ ὁ πιὸ μεγάλος σ' ἐνταση κι' ἀξία. Γι' αὐτὸ εἶναι μ' ἐκεῖνον πού πρέπει ν' ἀντιμετρηθοῦμε. Καμμιά ἐποχὴ δὲ θὰ κουραστεῖ νὰ προβάλλῃ τὸ δικό της μυθικὸ ἄνθρωπο στὸν ἀρχαῖο κλασσικό. Κι' ἂν ἓνα τέτοιο ἀντιμέτρομα δὲ μπορεῖ νὰ λείπει ἀπὸ καμμιά περίοδο τῆς ἱστορίας, περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ τὴν αἰσιόδοξη τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνα πίστη στὸν ἄνθρωπο ἐκεῖνος ὁ λαός, πού δειλιάζει νὰ ὑψώσει τὰ μάτια του πρὸς ἓνα μῦθο ἀνθρώπου, γιατί τρέμει μπροστὰ στὸν πόνο. Μιὰ τέτοια φυγόπονη καὶ γι' αὐτὸ καὶ φυγόμυθη ἐποχὴ μέσα στὸν ἀγῶνα τῆς ζωῆς τὸ σκληρὸ καὶ τὸν ταπεινὸ ξεχνάει τὸν ἄνθρωπο σὰν ἄνθρωπο, τὸν ἄνθρωπο ὅχι πιά σὰν ἄτομο ξαμολυμένο ἀπὸ κάθε ἠθικὸ καὶ κοινωνικὸ νόμο, οὔτε πάλι σὰν ἓναν ἀριθμὸ, ἓναν δοῦλο μᾶς ἀξεχώριστης μάζας, ἀλλὰ τὸν ἄνθρωπο πού παλεύει νὰ ζήσει μέσα στοὺς

ἄλλους ἀνθρώπους λεύτερα καὶ πὺν ὑποτάζεται στοὺς νόμους ὄχι γιὰ τὸ θέλουν ἐκεῖνοι, παρὰ γιὰ τὸ θέλει αὐτός. Ἡ φροντίδα νὰ σώσουμε μέσα μας τὸν ἄνθρωπο, αὐτὸ πὺν λέει ὁ Ἀριστοτέλης 'τὸ περιποιεῖσθαι ἑαυτῷ τὸ καλόν', ἢ λαχτάρα νὰ γίνουμε καλύτεροι ὑψώνοντας μιὰ μυθικὴ μορφή, πὺν νὰ δίνει ἕνα σκοπὸ στὴ ζωὴ μας, πάει τέτοιες ὥρες νὰ σβύσει κυνηγημένη ἀπὸ τὸ μεγάλο της ἐχθρό, τὴν ὠμὴ ζωὴ. Κι' ὅμως εἶναι μιὰ πολὺ πικρὴ ἀλήθεια, λαός, πὺν πάει νὰ χάσει τὸ μῦθο του, πάει νὰ χάσει καὶ τὴν ὑπαρξή του.

Σὲ μιὰ φρυγόμενη ἐποχὴ, ὅπως αὐτὴ πὺν περνᾶμε σήμερα, ἡ ἀρχαία δημιουργία εἶναι ἕνα μορφωτικὸ ἀγαθὸ ἀναντικατάστατο. Τὴν πίστη στὸ δικὸ της μυθικὸ ἄνθρωπο, αὐτὴ δὲ ζητᾶμε νὰ μᾶς τὴ χάρισει νὰ μᾶς βοηθήσει ὅμως νὰ κερδίσουμε ξανὰ τὴν πίστη σ' ἕναν μῦθο ἀνθρώπου, νὰ μάθουμε καὶ πάλι νὰ πανοῦμε γιὰ τὴν τελείωσή μας, αὐτὸ εἶναι πὺν θέλουμε. Ἀναρίθμητες εἶναι οἱ μορφές τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας, πὺν θὰ ἦταν ἄξιες νὰ τὶς λατρέψουμε μυθικά. Τὸ κάτω κάτω δὲν ἔχει καμμιά σημασία, ποῖο πρόσωπο θὰ γίνῃ ὁ φορέας τοῦ νεοελληνικοῦ μυθικοῦ ἀνθρώπου. Ἡ μυθικὴ ἀξία ἑνὸς προσώπου δὲ βρίσκεται σὲ ἀναγκαίᾳ ἐξάρτηση μὲ τὴν ἀξία πὺν εἶχε τὸ πρόσωπο αὐτὸ μέσα στὴν ἱστορία. Ὁ ἱστορικὸς Ἀχιλλέας, ἂν ἔζησε κάποτε στὴ Φθία ἢ ὅπου ἄλλοῦ, μπορεῖ καὶ νὰ ἦταν ἕνας ἀσήμαντος βασιλιάς. Τί σημαίνει; Χαρὰ σ' αὐτόν, πὺν ἕνας Ὅμηρος ἔδωσε τὸ δικὸ του, τοῦ Ἀχιλλέα τ' ὄνομα στὸ μυθικὸ ἄνθρωπο, ὅπως τὸν εἶχε ζήσει ἢ μεγάλη του ψυχὴ. Τοῦ ἱστορικοῦ Ἀχιλλέα τὰ ἔργα καὶ τὰ λόγια θὰ ἔσβυσαν ἀπὸ τὴν θύμηση τῶν ἀνθρώπων μέσα σὲ μιὰ, τὸ πολὺ δυὸ γενιές· ὅμως τοῦ μυθικοῦ Ἀχιλλέα ἡ μορφή φωτίζει τὸν κόσμον τριάντα αἰῶνες τώρα καὶ δὲ θὰ σβύσει ποτέ.

Ὁ νέος ἄνθρωπος, πὺν μπαίνει στὴ ζωὴ, ἀγνός κι' ἀδιάφορος καθὼς εἶναι, δὲ μπορεῖ παρὰ θὰ κλείνει στὴν ψυχὴ του τὸ μῦθο ἑνὸς ἀνθρώπου καλύτερου. Ὅμως εἶναι φυσικὸ νὰ μὴν ἔχει καὶ τόσην ἀντοχή, ὅση χρειάζεται γιὰ νὰ κρατήσει τὸ μῦθο αὐτὸν ἀλώβητο προστὰ στὴ σκληρότητα τῆς ζωῆς. Τὸ πῶς μεγάλο στήριγμα τέτοιες ὥρες θὰ τοῦ σταθεῖ ἢ πίστη τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνα στὸν ἄνθρωπο. Ἐδῶ βρίσκεται ἡ δικαίωση τῆς κλασσικῆς παιδείας. Ἡ κλασσικὴ παιδεία δὲ ζητᾶει

ν' ἀσκήσει μιὰ εἰδικὴ ἱκανότητα τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως νὰ ποῦμε τὰ μαθηματικὰ ἀσκοῦν τὸ λογικόν. Ὁ κύριος σκοπὸς τῆς τουλάχιστο δὲν εἶναι μιὰ τέτοια ἐξάσκηση. Ἐκεῖνο ποῦ θέλει εἶναι νὰ φέρει τὸ νέο σ' ἐπαφὴ μ' ἓνα πλῆθος ψυχῆς δυνατῆς καὶ μεγάλης καὶ ἔτσι νὰ τοῦ δυναμώσῃ τὴ χαρὰ καὶ τὴν πίστη στὸν ἄνθρωπο κα' ἀκόμα νὰ κρατήσῃ ζωντανὸ μπροστὰ τοῦ ὄραμα ἑνὸς μυθικοῦ ἀνθρώπου, ἂν εἶναι ἡ ζωὴ τοῦ νέου αὐτοῦ νὰ ἔχει κάποιον σκοπὸν καὶ νὰ μὴν παραδέχῃ ἀκυβέρνητη, χωρὶς νὰ ξέρει γιὰ ποῦ τραβάει.

Ὅτι ἓνα ἔθνος ἔχει ἀνάγκη, γὰ νὰ μπορέσῃ νὰ ζήσῃ, νὰ ἐκμεταλλευτεῖ τὶς πλουτοπαραγωγικὰς του πηγὰς καὶ γι' αὐτὸ θὰ κοιτάξῃ νὰ μορφώσῃ ἓνα μέρος ἀπὸ τοὺς πολῖτες του σὲ γεωργικὰ καὶ ἄλλα πρακτικὰ σχολεῖα, εἶναι βέβαιον. Κα' ὅμως ἂν εἶναι σωστὸν, ὅτι πέρα ἀπὸ τὴν βιοτικὴν διατήρησιν ὑπάρχουν καὶ ἀνάγκες τῆς ψυχῆς τὸ ἴδιον, ἂν ὄχι πρὸ ἔντονες, κα' ἀκόμα ὅτι μοναχὰ ἂν οἱ ἀνάγκες αὐτῆς ἐκπληρωθοῦν μπορεῖ τὸ ἄτομον νὰ ὀλοκληρωθεῖ· ἂν εἶναι σωστὸν, ὅτι πάνω ἀπὸ τὸν οικονομικὸν ἄνθρωπον στέκει ὁ ἄνθρωπος σὰν ἄνθρωπος, ὄχι μονάχα σῶμα, ἀλλὰ καὶ ψυχὴ καὶ πνεῦμα, τότε εἶναι φανερόν, ὅτι μιὰ ἐθνικὴ παιδεία δὲν μπορεῖ νὰ στηριχθεῖ σὲ πρακτικὰς σχολὰς μοναχὰ. Κα' ἂν εἶναι ἀλήθεια, ποῦ κανεὶς ἄλλωστε δὲν τὴν ἀμφισβητεῖ, ὅτι ἡ Ἑλλάδα, ξεχωριστὰ ἢ Μακεδονία χρειάζεται ἀνθρώπους ποῦ νὰ ξέρουν καλὰ νὰ δουλέψουν τὴ γῆν τῆς, νὰ ἐκμεταλλευσθῶν τὰ δάση καὶ τὶς θάλασσας καὶ τὰ ποτάμια τῆς, γι' αὐτὸν ποῦ βλέπει κάπως πρὸ βαθιὰ καὶ πρὸ μακριὰ ὑπάρχει μιὰ ἄλλη πρὸ μεγάλη ἀλήθεια· ἡ Ἑλλάδα, ξεχωριστὰ ἢ Μακεδονία πολὺ πρὸ πολὺ διψάει γι' ἀνθρώπους, ποῦ ν' ἀγαπήσουν καὶ νὰ πονέσουν ὄχι πρὸ τὴν ὕλην τῆς, ἀλλὰ τὴν ψυχὴν τῆς, ὄχι τὴν γῆν τῆς ἀλλὰ τὸν ἄνθρωπον τῆς, προπαντὸς τὸ νέο τῆς ἀνθρώπου. Περισσότερον ἀπὸ κάθε τι ἔχουμε ἀνάγκη ἀπὸ φωτισμένους δασκάλους, δασκάλους ποῦ θὰ ἔχουν ἀγαπήσει τὸν ἄνθρωπον κα' ἀκόμα ζήσῃ μέσα τους πρῶτα τὴν σημασίαν τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ ποῦ θὰ θελήσουν νὰ θεμελιώσουν ὕστερον ἓνα νεοελληνικὸν γυμνάσιον πραγματικὰ ἀνθρωπιστικόν.

Ἡ κρίσις ποῦ περνάει τὸν καιρὸν αὐτὸν ἢ κλασσικὴν παιδείαν, εἶναι ἐσωτερικὴ, ὄχι ἐξωτερικὴ, τὸ εἶπαμε καὶ πρὶν. Ὅποιος βλέπει τὸν κίνδυνον τοῦ κλασσικοῦ γυμνασίου στὴν ἐπίθεσιν τῶν ἐξωτερικῶν του

ἐχτρῶν, εἶναι πολὺ γελασμένος. Ἐχτρὸς πραγματικὸς εἶναι ἡ ἀδιαφορία καὶ ἡ ἀπιστία γιὰ τὴ σημασία τῆς κλασσικῆς παιδείας μοναχὰ ὅταν φωλιάζει μέσα στὴν ψυχὴ τοῦ ἴδιου τοῦ φιλόλογου ἀπὸ τὴν ἀνικανότητά του νὰ συλλάβει τὸ βαθὺ γόημα τῆς παιδείας αὐτῆς. Ὁ πόλεμος τῶν ἄλλων ἀπ' ἔξω μόνο νὰ δυναμώσει μπορεῖ μιὰ ψυχὴ ποὺ ἀγωνίζεται καὶ πιστεύει.

Ἡ μελλοντικὴ τύχη τοῦ κλασσικοῦ γυμνασίου βρίσκεται στοῦ φιλόλογου τὰ χεῖρα. Μὲ ποιά μέσα θὰ κατορθώσει νὰ δώσει στὸ νέο νὰ χαρεῖ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ δημιουργία σὰ μιὰ δύναμη μορφωτικὴ καὶ γόνιμη, εἶναι ἓνα πρόβλημα παιδαγωγικόν, ποὺ δὲ θὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ. Ἐνα εἶναι βέβαιο : γιὰ τὴν καθοδήγηση αὐτὴ χρειάζεται πρῶτ' ἀπ' ὅλα ὁ ὁδηγὸς ν' ἀγαπήσει καὶ νὰ πιστέψει. Ὅ,τι θέλει νὰ δώσει στοὺς νέους, ποὺ τὸν κυκλώνουν, πρέπει νὰ τὸ ἔχει ὁ ἴδιος πρῶτα : ἀγάπη στὸν ἄνθρωπο. Δὲν ὑπάρχει μεγαλύτερη ἀντίφαση νὰ διδάσκεις τὸν ἀρχαῖο κλασσικὸ καὶ τὴν ἴδια ὥρα ν' ἀποξενώνεσαι ἀπὸ τὴ ζωὴ γῦρο σου. Νὰ μὴν ἀρνιέσαι τὴ ζωὴ, αὐτὸ δὲ θὰ πεῖ νὰ διαγκωνίζεσαι μέσα στὸν ὄγλο· θὰ πεῖ νὰ σὲ δέρνει ἀκοίμητη ἢ ἔγνοια γιὰ τὸ ἔθνος σου, νὰ σὲ πλημμυρίζει ἡ ἀγάπη πάνω ἀπ' ὅλα γιὰ τὶς νέες γενιές. Φιλόλογος χωρὶς ἀγάπη κι' ἂν ἀκόμα λαλεῖ τὶς γλῶσσες τῶν ἀνθρώπων ὅλων καὶ τῶν ἀγγέλων, αὐτὸς κι' ἂν εἶναι χαλκὸς ποὺ ἤχει καὶ κύμβαλο ποὺ ἀλαλάζει. Ἀρνητὴς κι' ἀσκητὴς δὲν εἶναι ὁ φιλόλογος, δὲ μπορεῖ νὰ εἶναι.¹⁾ Ἡ ψυχὴ του κλείνει μιὰ ἐντονότατη κατά-

1) Εἶναι ἀλήθεια, πὼς πάντα θὰ βρίσκονται ἄνθρωποι κουρασμένοι ἀπὸ τὴ ζωὴ, ποὺ θὰ ποῦν νὰ καταφύγουν στοὺς ἀρχαίους γιὰ νὰ ξεχάσουν καὶ νὰ ξεχαστοῦν· κι' ἀκόμα ἄλλοι, ποὺ θὰ θελήσουν ν' ἀσκήσουν πάνω στὰ προβλήματα τῆς ἀρχαίας φιλολογίας τὴν ὀξύνοιά τους. Δικαίωμά τους· ὁ ἀρχαιοδίφης μπορεῖ φυσικὰ νὰ δουλέψει μιὰ λεπτομέρεια, νὰ πιστοποιήσει ἓνα συνταχτικὸ κανόνα, μιὰ παραλλαγή σ' ἓνα μῦθο, νὰ βρεῖ τὴν ἐτυμολογία μιᾶς λέξης, τὴ σωστὴ γραφὴ ἑνὸς χωρίου, τὴ χρονολογία καὶ τὸν τρόπο ποὺ πέθανε ὁ τάδε βασιλεὺς, χωρὶς καμμιά ἐπιθυμία νὰ ὑποτάξει τὴ λεπτομέρεια αὐτὴ σὲ μιὰ βαθύτερη γνώση τοῦ κλασσικοῦ κόσμου καὶ νὰ παλέψει ν' ἀντιμετρηθεῖ μὲ τὸν κόσμον αὐτὸν γιὰ νὰ μορφωθεῖ καὶ νὰ μορφώσει. Μικρὴ ἢ μεγάλη ἢ ἐπιστημονικὴ του συμβολὴ στὴ λύση τῶν φιλολογικῶν προβλημάτων θὰ τοῦ λογαριαστεῖ βέβαια. Ὅμως, ἐδῶ δὲ μιλοῦμε γιὰ τὴν προόδον τῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης. Τὸ ζήτημα εἶναι ἂν μιὰ τέτοιου εἴδους ἀποκλειστικὴ καλλιέργειά της μᾶς δίνει τὸ δικαίωμα νὰ ἐπιβάλουμε τὴν κλασσικὴν παιδείαν σὰ μορφωτικὸ μάθημα στοὺς νέους. Εἶναι αὐτονόητο, πὼς ἡ φιλολο-

φραση τοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι ἀλήθεια, πὼς καὶ τῆ δική του πίστη τὴ δοκιμάζει κάθε τόσο ἡ ζωὴ· ὅμως καμμιά δοκιμασία μέσα στοὺς ἀνθρώπους δὲν ἔχει τὴ δύναμη νὰ τοῦ κλονίσει τὴν πίστη στὸν ἄνθρωπο, ὅπως τὸν ἐπλασε σὰν τὸ πιὸ βαθὺ καὶ γόνιμο ὄραμα τῆς ψυχῆς του. Ὅτι παραστέκει τὸ νέο στὸ ἀνέβασμά του, αὐτὸ τὸ χαίρεται σὰν τὸ πιὸ μεγάλο δῶρο τῆς μοίρας του· γιατί στὴν προσπάθεια τῶν μαθητῶν του βλέπει ὁ δάσκαλος τὸ δικό του ἀγῶνα πολλαπλασιασμένο, κι' ἀκόμα ὅσο καὶ γὰ περνοῦν τὰ χρόνια μένει ἀκούραστος κι' ἀγέραστος, καθὼς χαίρεται ὅλη τὴν ὥρα πλάϊ του τὸν νέον ἄνθρωπο, ποὺ μόλις ἀνοίγει τὰ μάτια μπροστὰ στὴ ζωὴ κι' εἶναι γεμᾶτος ἀπὸ μῦθο. Ἔτσι μπορεῖ νὰ καταλάβει κανεὶς τοὺς δεσμούς, ποὺ δένονται ἀνάμεσα στὸ μαθητὴ, ποὺ μορφώνεται, καὶ στὸ δάσκαλο, ποὺ μορφώνοντας πλουτίζει τὴ δική του ψυχὴ πολὺ πιὸ πολὺ ἀπὸ ὅ,τι τῶν νέων γῦρο του.

Τὸν τέλειον ἄνθρωπο, τὸ ξέρει ὁ φιλόλογος, ὅτι δὲ θὰ τὸν δεῖ ποτέ του οὔτε μέσα του οὔτε γῦρο του. Ὅτι ὁ πόθος εἶναι πιὸ μέγας ἀπὸ τὴ δύναμη, ὅτι ὁ μῦθος στέκει πιὸ ψηλὰ ἀπὸ τὴ ζωὴ εἶναι μιὰ ἀλήθεια, ποὺ μπορεῖ νὰ πικραίνει, ὅμως δυναμώνει, δὲν ἀδυνατίζει τὸν ἀγῶνα στίς ζωντανές ψυχές. Σημασία δὲν ἔχει τὸ τέλος, ὅσο ὁ δρόμος. Ἄν ἡ κλασσικὴ παιδεία κατορθώσει καὶ δυναμώσει μέσα μας τὴν πίστη καὶ τὴν ἀγάπη τοῦ ἀνθρώπου· ἂν βοηθήσει καὶ πλαστοῦν ἄνθρωποι, ποὺ νὰ μποροῦν νὰ ποῦν γι' αὐτοὺς ὅταν πεθαίνουν, ὅτι σὲ ὅλη τους τὴ ζωὴ ἐπεριποιήσαντο ἑαυτοῖς τὸ καλόν', ὅτι σὲ ὅλη τους τὴ ζωὴ περπάτησαν μὲ δύναμη καὶ πίστη πάνω στὸ δρόμο, ποὺ τὸν φωτίζει τὸ ἄστρο ἑνὸς μύθου· ὅτι ὡς τὴν ὥρα τοῦ θανάτου των πάλεψιν νὰ ἐπαληθέψουν τὸν μυθικό τους ἄνθρωπο - ἂν ἡ κλασσικὴ παιδεία βοηθήσει καὶ πλαστοῦν τέτοιες ψυχές, δὲν ἔχουμε τίποτα ἄλλο νὰ τῆς ζητήσουμε.

γία δὲ μπορεῖ νὰ διδάσκεται σὲ χιλιάδες παιδιὰ γιὰ νὰ βγοῦν ἀπ' αὐτὴ ἀργότερα τριάντα-σαράντα ἐρευνητές της· κι' ἀκόμα τὸ ἴδιο αὐτονόητο εἶναι, ὅτι οὔτε νὰ διδάσκεται μπορεῖ ἡ κλασσικὴ παιδεία σὰ γενικὸ μορφωτικὸ μάθημα ἀπὸ τέτοιους στενοὺς [ἀρχαιοδίφες. Ἄλλο ζήτημα, ἂν γιὰ νὰ εἶσαι καλὸς φιλόλογος πρέπει νὰ εἶσαι καὶ ἐρευνητὴς καλός.